

छत्रपती शिवाजी महाराजांचे सामाजिक न्यायाचे धोरण

प्रवीण आनंद अनभुले

जयक्रांती कला महाविद्यालय, लातूर.

‘हिं

दवी स्वराज्याचे संस्थापक छत्रपती शिवाजी

महाराज यांचे निर्वाण होऊन जरी ३५० वर्षे पूर्ण होत आली असली, तरी त्यांचे व्यवस्थापन कौशल्य आणि अष्टप्रधान कार्यपद्धती आजही आदरणीय आहे. त्यांच्या स्मृती आजही कोट्यवधी भारतीयांच्या हृदयात जिवंत आहेत.” महाराजांनी केवळ एक भूप्रदेश जिंकला नाही, तर त्यांनी गुलामगिरीत असलेल्या लोकांच्या मनात स्वातंत्र्याची ज्योत पेटवून ‘स्वराज्याची’ निर्मिती केली.

महाराजांच्या प्रशासनाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांनी सत्तेचा वापर सामान्य माणसाच्या रक्षणासाठी आणि कल्याणासाठी केला. याच गुणांमुळे त्यांच्या स्वराज्याला खऱ्या अर्थाने आदर्श राज्य किंवा सुराज्य ही ओळख प्राप्त झाली. महाराजांनी केवळ सत्ता स्थापन करण्याचे ध्येय ठेवले नाही, तर रयतेचे कल्याण कसे होईल याकडे लक्ष दिले. म्हणूनच समाजातील अठरा पगड जाती आणि बारा बलुतेदार महाराजांच्या पाठीशी खंबीरपणे उभे राहिले. गावकुसातील सामान्य माणसालाही हे ‘हिंदवी स्वराज्य’ आपले स्वतःचे आहे असे मनापासून वाटायचे.

“छत्रपती शिवरायांच्या स्वराज्याचा पाया केवळ लष्करी बळावर नव्हे, तर सर्वधर्मसमभाव आणि वंचितांना न्याय देण्याच्या नैतिक मूल्यांवर उभा होता.” जेव्हा औरंगजेबाने हिंदूंचे ‘जिझिया कर’ लावला, तेव्हा महाराजांनी त्याला कडक पत्र लिहून निषेध केला आणि सर्व धर्मीयांना समान वागणूक देण्याचा सल्ला दिला. स्वराज्यात कुराण सापडल्यास ते सन्मानाने मुस्लिम धर्मीयांच्या स्वाधीन केले जात असे, असे खुद्द मुघल इतिहासकार खाफी खान यानेही नमूद केले आहे. त्यांच्या राज्यात कधीही धार्मिक भेदभाव किंवा दंगली झाल्या नाहीत. “ज्या ‘धर्मनिरपेक्षता’ आणि ‘सामाजिक ऐक्या’च्या गप्पा आज जगभर मारल्या जातात, ती मूल्ये महाराजांनी साडेतीनशे वर्षांपूर्वीच आपल्या स्वराज्यात प्रत्यक्षात राबवून दाखवली होती.” स्त्रियांचा सन्मान आणि

परधर्मीयांच्या प्रार्थनास्थळांचा आदर ही त्यांच्या धोरणाची मुख्य सूत्रे होती.

थोडक्यात सांगायचे तर, छत्रपती शिवाजी महाराज हे केवळ एक योद्धे नव्हते, तर ते एक द्रष्टे समाजसुधारक आणि प्रशासक होते. त्यांचे सामाजिक धोरण आजही आपल्याला समता आणि एकतेचा मार्ग दाखवते. म्हणूनच शिवरायांचे कार्य आजही तितकेच प्रेरणादायी आणि महत्त्वाचे वाटते.

धर्मनिरपेक्षता आणि धार्मिक सहिष्णुता:

छत्रपती शिवाजी महाराजांची धर्मनिरपेक्षता आणि धार्मिक सहिष्णुता ही केवळ शब्दांत नसून त्यांच्या कृतीतून सिद्ध झालेली होती.

महाराज स्वतः कट्टर हिंदू धर्माभिमानी होते, मात्र त्यांचे धोरण इतर धर्मांचा द्वेष करणारे कधीच नव्हते. त्यांच्या या धोरणाची काही महत्त्वाची उदाहरणे सांगता येतील.

मशिदी आणि प्रार्थनास्थळांना संरक्षण: महाराजांनी आपल्या सैन्याला कडक ताकीद दिली होती की मोहिमेदरम्यान कोणत्याही मशिदीला किंवा धार्मिक स्थळाला धक्का लागू नये. समकालीन मुघल इतिहासकार खाफी खान यानेही नमूद केले आहे की, शिवाजी महाराजांनी कधीही मशिदींचे नुकसान केले नाही.

धार्मिक देणग्या आणि अनुदान: महाराजांनी केवळ मंदिरांनाच नव्हे, तर अनेक मुस्लिम पीर, दर्गे आणि मशिदींनाही इनामे व जमिनी दान दिल्या होत्या. केळशीचे बाबा याकूत हे याचे उत्तम उदाहरण आहेत, ज्यांच्यासाठी महाराजांनी राहण्याची व्यवस्था आणि उदरनिर्वाहासाठी तरतूद केली होती. तसेच त्यांनी मशिदींच्या दिवाबत्तीसाठी आणि फकिरांच्या खाण्यापिण्यासाठी कायमस्वरूपी तरतूद केली होती.

कुराण शरीफचा सन्मान: युद्धप्रसंगी किंवा मोहिमेत जर कुराणची प्रत हाती लागली, तर महाराज ती प्रत अत्यंत आदराने आपल्या मुस्लिम सैनिकांच्या स्वाधीन करत असत. प्रशासनातील सर्वसमावेशकता: महाराजांनी केवळ धर्माच्या आधारावर कोणाशीही भेदभाव केला नाही. त्यांच्या लष्करात

आणि प्रशासनात अनेक मुस्लिम अधिकारी उच्च पदांवर होते. उदाहरणार्थ, महाराजांचे वैयक्तिक अंगरक्षक मदारी मेहतर, आरमाराचे प्रमुख दर्यासारंग, आणि इब्राहिम खान यांच्यासारखे निष्ठावंत सहकारी होते.

धर्मस्वातंत्र्य: स्वराज्यातील प्रत्येक नागरिकाला स्वतःच्या धर्माचे पालन करण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य होते. त्यांनी कधीही सक्तीने धर्मांतर केले नाही आणि जे हिंदू स्वेच्छेने किंवा दबावामुळे परधर्मात गेले होते, त्यांना पुन्हा स्वधर्मात येण्याची संधीही दिली.

अशा प्रकारे, महाराजांचे 'हिंदवी स्वराज्य' हे केवळ हिंदूंचे नसून ते सर्व धर्माच्या नीतीमान लोकांसाठी एक सुरक्षित आश्रयस्थान होते.

स्त्रियांचा सन्मान आणि सुरक्षा:

१. शत्रूच्या स्त्रियांना माता-भगिनी मानण्याचा आदर्श

महाराजांनी आपल्या सैन्याला कठोर ताकीद दिली होती की, मोहिमेदरम्यान शत्रूच्या प्रदेशातील कोणत्याही स्त्रीला त्रास दिला जाऊ नये. याचे सर्वात मोठे उदाहरण म्हणजे कल्याणच्या सुभेदाराच्या सुनेचा प्रसंग. मराठा सैन्याने कल्याण जिंकल्यावर सुभेदाराच्या अतिशय सुंदर सुनेला नजराणा म्हणून महाराजांसमोर उभे केले. तेव्हा महाराज रागावले नाहीत, उलट त्यांनी तिची साडी-चोळी देऊन सन्मानाने बोळवण केली आणि उद्गारले, “अशीच अमुची आई असती सुंदर रूपवती, आम्हीही सुंदर झालो असतो...” त्यांनी तिला सन्मानाने तिच्या घरी पोहोचवण्याची व्यवस्था केली.

२. सैन्यासाठी कठोर नियमावली

महाराजांनी लष्करी शिस्तीत स्त्रियांच्या सुरक्षेला सर्वोच्च प्राधान्य दिले होते. स्वराज्याच्या सैन्याबाबत त्यांचे काही महत्त्वाचे नियम होते:

छावणीत स्त्रियांना मनाई: लष्करी मोहिमेवर असताना सैनिकांसोबत स्त्रिया, कलावंती किंवा दासी नेण्यास सक्त मनाई होती.

युद्धकैदी स्त्रियांची सुरक्षा: युद्धात शत्रूचा पराभव झाला तरी त्यांच्या घरातील महिलांना कैद न करता, त्यांना सन्मानाने त्यांच्या नातेवाईकांकडे सोपवले जात असे.

३. महिलांवरील अत्याचारांना देहदंड (कठोर शिक्षा)

महाराजांच्या काळात महिलांची सुरक्षा इतकी अभेद्य होती की, अपराध्याला कधीही माफी मिळत नसे.

रांझाच्या पाटलाचे प्रकरण: स्वराज्याच्या सुरुवातीच्या काळात रांझा गावच्या पाटलाने एका महिलेचा विनयभंग केला होता. हे समजताच महाराजांनी त्याचे चौरंग (हात-पाय तोडणे) करण्याची शिक्षा दिली. या कठोर निर्णयामुळे स्वराज्यात महिलांकडे वाकड्या नजरेने पाहण्याची कोणाचीही हिंमत झाली नाही.

४. आर्थिक आणि सामाजिक संरक्षण

केवळ युद्धातच नव्हे, तर प्रशासनातही स्त्रियांचा विचार केला जात असे. ज्या सैनिकांनी स्वराज्यासाठी बलिदान दिले, त्यांच्या विधवा पत्नींना आणि मुलींना महाराजांनी कधीही उघड्यावर पडू दिले नाही. त्यांच्या उदरनिर्वाहासाठी पेन्शन (वृत्ती) आणि जमिनीची व्यवस्था केली जात असे.

थोडक्यात सांगायचे तर महाराजांनी घालून दिलेल्या या पायंड्यामुळेच 'मराठा सैन्य' हे इतर आक्रमकांपेक्षा वेगळे ठरले. त्यांनी स्त्रियांना 'भोगवस्तू' न मानता 'शक्तीचे रूप' मानले, ज्यामुळे रयतेच्या मनात स्वराज्याबद्दल सुरक्षिततेची भावना निर्माण झाली.

जातिभेद निर्मूलन आणि गुणवत्ता:

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या प्रशासनाचे आणि सैन्याचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांनी निर्माण केलेली 'गुणवत्ताधारित समाजव्यवस्था'. त्यांनी जातीपातीच्या भिंती ओलांडून अठरापगड जाती-जमातीच्या लोकांमध्ये 'स्वराज्य' ही भावना निर्माण केली.

गुणवत्तेला प्राधान्य:

महाराजांच्या सैन्यात पद किंवा जबाबदारी देताना त्या व्यक्तीची जात न पाहता त्याचे शौर्य, निष्ठा आणि कौशल्य पाहिले जाई. महाराजांनी सैन्यात भरती करताना 'जात' हा निकष कधीच लावला नाही. उदाहरणार्थ, सिद्धी हिलाल हा त्यांचा एक विश्वासू मुस्लीम सरदार होता, तर कान्होजी जेधे हे निष्ठावान मराठा सरदार होते.

१. अठरापगड जातींची मोट :

स्वराज्याच्या लढ्यात केवळ एक विशिष्ट समाज नव्हता, तर प्रभू, देशस्थ, कोकणस्थ, मराठा, धनगर, कोळी,

आगरी, महार, मांग, रामोशी आणि मुस्लीम अशा सर्व समाजघटकांना त्यांनी एकत्र गुंफले.

मावळे: सह्याद्रीच्या दऱ्याखोऱ्यातील कोळी आणि मराठा तरुणांना एकत्र करून त्यांनी 'मावळा' ही नवी ओळख दिली. गुप्तहेर खाते: बहिर्जी नाईक (रामोशी समाज) यांच्याकडे स्वराज्याच्या गुप्तहेर खात्याची धुरा होती, जे स्वराज्याचे डोळे मानले जात.

२. अस्पृश्यता निवारण आणि सन्मानाचे स्थान:

त्या काळात समाजात अस्पृश्यता असतानाही महाराजांनी या वर्गातील लोकांमधील शौर्य ओळखले.

किल्ल्यांच्या संरक्षणात आणि पायदळात या समाजातील वीरांना महत्त्वाच्या जबाबदाऱ्या दिल्या गेल्या.

रायगडाच्या बांधकामात आणि सुरक्षेमध्ये विविध जाती-धर्माच्या लोकांचा सहभाग होता. यामुळेच खालच्या स्तरातील समजल्या जाणाऱ्या समाजातही 'हे राज्य आपले आहे' ही अस्मिता जागी झाली.

३. प्रशासनातील सर्वसमावेशकता:

महाराजांच्या अष्टप्रधान मंडळात किंवा इतर प्रशासकीय पदांवर केवळ एकाच जातीचे वर्चस्व नव्हते. त्यांनी लेखनिकापासून ते सरनोबतापर्यंतच्या जागांवर पात्रतेनुसार नेमणुका केल्या. त्यांनी वतनदारी पद्धतीला आळा घालून थेट पगार देण्याची पद्धत सुरू केली, जेणेकरून प्रशासनावर जातीचा किंवा घराण्याचा प्रभाव राहू नये.

४. धार्मिक आणि जातीय सलोखा:

महाराजांनी कधीही दुसऱ्या धर्माचा किंवा जातीचा द्वेष केला नाही. त्यांच्या सैन्यात असलेल्या मुस्लीम सैनिकांसाठी त्यांनी मशिदी बांधून दिल्या होत्या आणि अफजलखानाच्या वधानंतरही त्याच्या थडग्याचा सन्मान राखला होता. हीच उदारता त्यांच्या प्रशासनाचा पाया होती.

थोडक्यात महाराजांनी "माणूस" हा केंद्रबिंदू मानून स्वराज्याची उभारणी केली, जिथे जात दुय्यम आणि 'स्वराज्य निष्ठा' सर्वोपरी होती.

शेतकरी कल्याण (रयतवारी पद्धत):

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी 'रयतेचे राज्य' स्थापन करताना शेतकरी हा स्वराज्याचा कणा आहे, हे ओळखून त्यांच्या कल्याणासाठी अत्यंत दूरदृष्टीचे कृषी धोरण राबवले. त्यांनी शेतकरी आणि कष्टकऱ्यांच्या संरक्षणासाठी घेतलेल्या निर्णयांचे सविस्तर विश्लेषण खालीलप्रमाणे आहे:

१. शेतकरी केंद्रित महसूल पद्धत:

महाराजांनी वतनदारी आणि जहागीरदारी पद्धत मोडीत काढून रयतवारी पद्धत सुरू केली.

थेट संबंध: महसूल गोळा करण्यासाठी मध्यस्थांची (जसे की देशमुख किंवा कुलकर्णी) मध्यस्थी कमी करून राज्य आणि शेतकरी यांचा थेट संबंध प्रस्थापित केला, ज्यामुळे शेतकऱ्यांची पिळवणूक थांबली.

न्याय्य कर आकारणी: जमिनीची प्रत्यक्ष मोजणी करून (काठी किंवा लाठी वापरून) जमिनीच्या सुपीकतेनुसार सारा ठरवला जाई. उत्पन्नाचा साधारणपणे १/३ (३३%) ते २/५ (४०%) हिस्सा सारा म्हणून घेतला जाई.

धान्य किंवा रोख स्वरूपात सवलत: शेतकऱ्यांना त्यांच्या सोयीनुसार शेतसारा रोख रकमेत किंवा धान्याच्या स्वरूपात भरण्याची मुभा होती.

२. संकट काळात मदत आणि 'तगाई' योजना:

शेतकरी नैसर्गिक संकटात सापडल्यावर त्यांना सावरण्यासाठी महाराजांनी विशेष आर्थिक तरतुदी केल्या होत्या.

तगाई (Tagai Loans): दुष्काळ किंवा पीक नुकसानीच्या वेळी शेतकऱ्यांना बैल, बियाणे आणि शेतीची अवजारे खरेदी करण्यासाठी बिनव्याजी कर्ज (तगाई) दिले जाई सारा माफी आणि सवलती: शत्रूच्या आक्रमणामुळे, अतीवृष्टीमुळे किंवा दुष्काळामुळे पिकाचे नुकसान झाल्यास पूर्ण शेतसारा माफ केला जाई किंवा तो भरण्यासाठी ४ ते ५ वर्षांचा हप्ता दिला जाई.

थेट मदत: रोख रक्कम देण्याऐवजी शेतकऱ्यांना थेट बियाणे आणि खते पुरवण्यावर त्यांचा भर होता, जेणेकरून त्या मदतीचा वापर केवळ शेतीसाठीच व्हावा.

३. नवीन जमिनी लागवडीखाली आणण्यास प्रोत्साहन:

स्वराज्याचे उत्पन्न वाढवण्यासाठी पडीक जमिनी लागवडीखाली आणण्यावर महाराजांचा भर होता.

सवलती: जी शेतकरी कुटुंबे नवीन किंवा पडीक जमीन लागवडीखाली आणत, त्यांना सुरुवातीची काही वर्षे शेतसऱ्यात पूर्ण सूट दिली जाई.

साधनसामग्रीचा पुरवठा: नवीन लागवड करणाऱ्यांना बियाणे आणि गुरे ढोरे सवलतीच्या दरात किंवा मोफत पुरवली जात.

४. युद्धाच्या काळात पिकांचे संरक्षण:

महाराजांचे आपल्या सैन्याला कडक आदेश होते की, मोहिमेवर असताना कोणत्याही शेतकऱ्याच्या पिकाचे नुकसान होऊ नये.

कडक शिस्त: सैनिकाने शेतकऱ्याच्या शेतातून भाजीची देठही फुकट घेता कामा नये, अशी त्यांची सक्त ताकीद होती.

नुकसान भरपाई: जर युद्धामुळे पिकांचे नुकसान झालेच, तर राज्य सरकारकडून शेतकऱ्यांना त्याची योग्य भरपाई दिली जाई.

५. जलसंधारण आणि सिंचन:

शेती पावसावर अवलंबून राहू नये म्हणून महाराजांनी जलसंधारणावर विशेष लक्ष दिले.

धरणे आणि कालवे: त्यांनी ठिकठिकाणी सिंचनासाठी छोटे बंधारे, तलाव आणि विहिरी बांधण्यास प्रोत्साहन दिले.

पाणी साठवणूक: किल्ल्यांवर आणि पायथ्याशी पावसाचे पाणी साठवण्यासाठी प्रगत यंत्रणा (Rainwater Harvesting) विकसित केली, ज्याचा उपयोग दुष्काळात शेतीसाठी आणि पिण्यासाठी होत असे.

या सर्वसमावेशक धोरणांमुळे शिवकाळात दुष्काळ असूनही शेतकऱ्यांमध्ये स्थैर्य होते. स्वराज्यात शेतकरी हा केवळ 'करदाता' नसून 'राज्याचा अन्नदाता' मानला जात असे.

निःपक्ष न्यायव्यवस्था:

शिवशाहीच्या यशाचा सर्वात मोठा आधारस्तंभ म्हणजे महाराजांची 'निःपक्षपाती आणि वेगवान न्यायव्यवस्था' होय. स्वराज्यात न्याय मिळवण्यासाठी कोणालाही वर्षानुवर्षे वाट पाहावी लागत नसे. त्यांच्या न्यायव्यवस्थेची काही प्रमुख वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे विस्तृत करता येतील:

१. पंचायत पद्धतीला कायदेशीर बळ:

महाराजांनी प्राचीन 'पंचायत' व्यवस्थेवर विश्वास दर्शवला. ग्रामीण पातळीवर तंटे सुटावेत यासाठी त्यांनी 'गोतसभा' आणि 'पंचायत' यांना अधिकार दिले. "पंचायत हीच परमेश्वर" या भावनेतून स्थानिक पातळीवर मुर्खी लोकांकडून न्यायदान केले जाई. यामुळे न्याय प्रक्रियेत पारदर्शकता येत असे आणि गावपातळीवरील प्रश्न गावातच सुटत असत.

२. कायद्यासमोर सर्व समान (श्रीमंत-गरीब भेदभाव नाही):

शिवरायांच्या न्यायालयात जात, धर्म, पैसा किंवा पद याला स्थान नव्हते. जो दोषी आहे तो गुन्हेगारच, मग तो एखादा सामान्य मावळा असो किंवा स्वराज्य उभे करण्यासाठी रक्ताचे पाणी करणारा एखादा मोठा वतनदार असो. न्यायाच्या तराजूत महाराजांनी गरीब आणि श्रीमंत असा भेद कधीच केला नाही.

३. कठोर आणि जरब बसवणारी शिक्षा:

गुन्हेगारांना शिक्षा करताना महाराजांचा दृष्टिकोन अत्यंत कडक होता. स्वराज्यातील महिलांचा अपमान, प्रजेची लूट किंवा देशद्रोह करणाऱ्याला महाराज कधीही क्षमा करत नसत. 'चौरंगा' (हात पाय तोडणे) किंवा देहदंड यांसारख्या कठोर शिक्षांमुळे गुन्हेगारांवर वचक निर्माण झाला होता. त्यांच्या या कडक धोरणामुळेच सामान्य जनता, विशेषतः महिला स्वतःला सुरक्षित समजत असत.

४. अधिकाऱ्यांवर अंकुश:

महाराजांनी आपल्या अष्टप्रधान मंडळातील मंत्र्यांना आणि लष्करी अधिकाऱ्यांना स्पष्ट बजावले होते की, रयतेच्या भाजीच्या देठालाही हात लावता कामा नये. जर एखाद्या अधिकाऱ्याने आपल्या अधिकाराचा गैरवापर करून प्रजेवर अन्याय केला, तर महाराज त्या अधिकाऱ्याला कडक शासन करत. "रयत आपली मायबाप आहे" ही भावना त्यांनी प्रशासनात रुजवली होती.

५. पारदर्शक न्यायप्रक्रिया:

न्याय देताना दोन्ही बाजूंचे म्हणणे शांतपणे ऐकून घेणे, पुरावे गोळा करणे आणि साक्ष तपासणे यावर भर दिला जाई. न्यायदानात उशीर म्हणजे 'न्याय नाकारणे' होय, हे ओळखून महाराज स्वतः अनेक प्रकरणांत लक्ष घालून त्वरित निकाल लावत असत.

थोडक्यात सांगायचे तर, शिवाजी महाराजांची न्यायव्यवस्था ही केवळ शिक्षा देण्यासाठी नव्हती, तर ती समाजात 'नीती आणि धाक' निर्माण करण्यासाठी होती. याच न्यायप्रियतेमुळे सामान्य माणसाचा स्वराज्यावर आणि राजावर अढळ विश्वास निर्माण झाला.

सामाजिक समता: सर्वसमावेशक समाज निर्मितीचा ध्यास :

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी केवळ शत्रूंवर विजय मिळवला नाही, तर शेकडो वर्षांची गुलामगिरी आणि सामाजिक विषमता मोडून काढून एक आदर्श 'लोककल्याणकारी राज्य' निर्माण केले. त्यांच्या सामाजिक समतेच्या धोरणाचे प्रमुख पैलू खालीलप्रमाणे आहेत:

१. अठरापगड जातींना एकत्र आणून स्वराज्याची निर्मिती:

महाराजांनी समाजातील केवळ विशिष्ट वर्गाला सोबत न घेता, अठरापगड जाती आणि बारा बलुतेदारांना एकत्र गुंफले. रामोशी, मांग, महार, कोळी, भंडारी आणि अडाणी समजल्या जाणाऱ्या मावळ्यांना त्यांनी 'स्वराज्य' नावाच्या एका सूत्रात बांधले. उपेक्षितांना सन्मान देऊन त्यांना स्वराज्याचे 'मावळे' आणि 'रक्षक' बनवले.

२. गुणवत्तेला प्राधान्य आणि उच्च पदे:

महाराजांच्या प्रशासनात जातीला नव्हे, तर कर्तृत्वाला महत्त्व होते. ज्यांच्याकडे कौशल्य होते, अशा सामान्य घरातील व्यक्तींना त्यांनी मोठ्या पदांवर नियुक्त केले. मागासलेल्या आणि दुर्लक्षित वर्गातील तरुणांना लष्करी आणि प्रशासकीय जबाबदाऱ्या देऊन त्यांना मुख्य प्रवाहात आणले. यामुळे समाजात 'प्रत्येकजण स्वराज्याचा धनी आहे' ही भावना निर्माण झाली.

३. शोषणाविरुद्ध कडक धोरण:

त्या काळी वतनदार आणि जमीनदार गरीब रयतेचे शोषण करत असत. महाराजांनी ही वतनदारी पद्धत मोडीत काढली आणि शेतकऱ्यांचा थेट संबंध राज्याशी जोडला. "रयतेच्या भाजीच्या देठालाही हात लावू नका," अशी ताकीद देऊन त्यांनी शोषितांच्या पाठीशी उभे राहण्याचे काम केले. स्त्रियांवरील अन्याय आणि अत्याचार करणाऱ्यांना त्यांनी कठोर शिक्षा देऊन सामाजिक सुरक्षिततेचा पाया रचला.

४. धार्मिक आणि सामाजिक सलोखा:

महाराजांचा लढा हा कोणत्याही धर्माविरुद्ध नसून तो अन्यायाविरुद्ध होता. त्यांच्या सैन्यात आणि गुप्तहेर खात्यात अनेक मुस्लिम निष्ठावंत अधिकारी होते. सर्वांना आपापल्या श्रद्धेनुसार जगण्याचे स्वातंत्र्य देऊन त्यांनी खऱ्या अर्थाने धर्मनिरपेक्ष आणि समतावादी समाजाची निर्मिती केली.

५. गुलामगिरीचा अंत आणि मानवी मूल्ये:

युद्धात पकडलेल्या शत्रूच्या स्त्रियांना आणि मुलांना सन्मानाने परत पाठवणे, हे महाराजांच्या उच्च मानवी मूल्यांचे दर्शन घडवते. मानवी प्रतिष्ठा हीच सर्वोच्च मानून त्यांनी समतापूर्ण समाजाचा विचार प्रत्यक्षात आणला.

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी 'मुलखाचा राजा' होण्यापेक्षा 'रयतेचा राजा' होणे पसंत केले. त्यांनी जात आणि धर्माच्या भिंती ओलांडून अठरापगड जातींच्या मनात स्वाभिमानाची ज्योत पेटवली, ज्यामुळे आजही ते सामाजिक समतेचे एक महान प्रेरणास्थान मानले जातात.

थोडक्यात, शिवाजी महाराजांनी निःपक्षपाती न्याय, सुरक्षितता आणि सर्वांना समान संधी देऊन 'लोककल्याणकारी राज्य' (Welfare State) उभे केले.

संदर्भ ग्रंथ सूची:

१. डॉ. पवार जयसिंगराव, 'शिवचरित्र पासून आम्ही काय शिकावे' सुमेरू प्रकाशन, मुंबई.
२. डॉ. पठाण यु. म. (सं.पा) 'श्री शिव प्रभूंचे चरित्र अर्थात सभासद बखर' समर्थ प्रकाशन, औरंगाबाद.
३. सरदेसाई गो. स. 'मराठी रियासत' ढवळे प्रकाशन, मुंबई.
४. कॉ. पानसरे गोविंद 'शिवाजी कोण होता?' लोकवाड:मय गृह, पुणे.
५. देशपांडे प्र. न. 'छत्रपती शिवाजी महाराज' म. रा. सा. आणि सं. मंडळ, मुंबई.
६. डॉ. धाये राजेंद्र व डॉ. मटकळे रामभाऊ 'छत्रपती शिवाजी आणि शिवकाळ' अरुण प्रकाशन, लातूर.
७. डॉ. कदम व्ही. एल. आणि इतर 'मराठी सत्तेचा उदय आणि छत्रपती शिवरायांच्या कालखंड' एज्युकेशनल पब्लिशर्स, औरंगाबाद.